

УДК 631.11.

М. В. Шурик,

*д. е. н., професор, зав. кафедрою управління персоналом і регіональної економіки,
Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького*

ДЕРЖАВНІ ЗЕМЕЛЬНІ ГОСПОДАРСТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Проаналізовано стан і рівень функціонування державних сільськогосподарських підприємств у аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Запропоновано відродити земельні господарства державної форми власності для потреб розв'язання соціальних, екологічних та економічних завдань.

The article analyses the condition and functioning of the state agricultural enterprises in the agrarian sector of the Carpathian macroregion. The author suggests the revival of land farming as the state form of ownership for solving social, ecological and economic tasks.

Ключові слова: земля, екологія, інвестиції, ефективність, реформування, приватизація

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Земельна реформа в аграрному секторі Карпатського макрорегіону спричинила практично повну руйнацію державних сільськогосподарських підприємств, у результаті чого держава втратила можливість імплементації власної аграрної політики. Знищення земельних державних господарств значно загострило розв'язання не лише економічних, а й соціальних і екологічних проблем.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Рецесійні процеси, що значно інтенсифікувались у аграрному секторі економіки, включаючи відтворення земельних ресурсів, були і залишаються до нині в центрі досліджень багатьох відомих вітчизняних учених. Йдеться про дослідження та пошук шляхів підвищення ефективності функціонування організованих сільськогосподарських підприємств усіх форм власності, включаючи державні земельні господарства. При цьому особлива увага акцентується вченими на потребі розв'язання економічних проблем завдяки розробці та впровадженню екологічної економіки шляхом формування якісно нових цінностей. Основною парадигмою екологічної економіки повинна стати концепція екологізації суспільного розвитку, що передбачає екологізацію економічної і соціальної політики та оздоровлення духовної сфери [3, с. 33]. Треба зазначити, що нинішній розвиток економіки, включаючи й аграрний сектор економіки, досить часто досліджується через взаємозв'язок економічних, екологічних та соціальних складових відтворювального процесу, різкого зрос-

тання затрат виробництва на одиницю кінцевої продукції. Дуже ймовірно, що ми вступаємо в еру, коли зростання збільшує екологічні і соціальні витрати швидше, ніж воно збільшує блага виробництва. Зростання, яке більше провокує витрати, ніж збільшує блага, є неекономічним зростанням, і його слід так і називати [1, с. 180].

Однією з причин занепаду аграрного сектора слід вважати тотальне руйнування багатьох сільськогосподарських підприємств, включаючи державні компанії в процесі роздержавлення, паювання та приватизації земель. На думку відомого корифея вітчизняної аграрної науки І.І. Лукінова, досвід спроби негайного реформування сільського господарства шляхом архіреволюційної трансформації (1992—1999 рр.) діючих на той час господарських систем (колгоспів і радгоспів) без елементарних економічних передумов для формування конкурентоспроможних, більш продуктивних нових не принесе позитивних результатів [4]. Більше того, поглибить кризу організації земельного господарства сільськогосподарських підприємств усіх форм власності, включаючи приватну. В міру скорочення суспільного сектора сільського господарства відповідно знижує темпи розвитку і приватний сектор, який у наших сьогоденних умовах, не маючи вільного доступу до кредитних і технологічних ресурсів, втрачає свої потенційні можливості активної дії фактор приватної власності на стимулювання ручної і низькомеханічної праці. А саме на це робиться примітивний розрахунок ефективності дрібнопарцелярної економіки в умовах технічного прогресу XXI століття [2, с. 29]. Таким чином, од-

Таблиця 1. Землекористування агроформувань державної форми власності в Карпатському макроєрґіоні (станом на 1.01.2006 р.)

	Кількість власників землі та землекористувачів	Загальна площа земель, всього	Сільськогосподарські землі						
			всього	Сільськогосподарські угіддя					
				всього	в тому числі				
					рілля	перелogi	багаторічні насадження	сіножаті	пасовища
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Закарпатська	75	33,8	22,0	19,9	8,9	-	3,5	2,9	4,6
Івано-Франківська	47	9,9	8,7	8,3	5,6	1,9	-	0,2	0,6
Львівська	124	29,5	24,0	22,6	16,4	0,5	0,5	2,5	2,7
Чернівецька	41	7,2	6,8	6,5	5,2	-	0,5	0,5	0,3
Разом по макроєрґіону	287	80,4	61,5	57,3	36,1	2,4	4,5	6,1	8,2
Україна	2410	1444,9	1285,8	1230,2	1018,1	7,6	43,6	40,0	120,9

нією з найбільш вагомих причин кризи, що охопила аграрний сектор економіки, стало руйнування сформованих в період адміністративної економіки агрогосподарств, не створивши натомість більш дієвих агроформувань.

Особливо важлива роль у відтворювальному процесі аграрного сектора Карпатського макроєрґіону належала державним сільськогосподарським підприємствам, роль і значення яких в умовах ринкової моделі господарювання залишається ще мало дослідженою.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Розкрити потребу організації державних земельних господарств з метою реалізації державної аграрної політики, покращення процесу відтворення земельних ресурсів.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аграрна та земельна реформи в сільськогосподарському секторі Карпатського макроєрґіону призвели до радикальних змін в організації земельного господарства. Відбувся перерозподіл сільськогосподарських угідь між власниками та користувачами земель. Йдеться про перерозподіл земельних угідь колишніх сільськогосподарських підприємств на користь господарств населення. Так, у власності та користуванні громадян Закарпатської області знаходиться 349,8 тис. га сільгоспугідь, в тому числі 157,4 тис. га ріллі (2007 р.), або 77,1% всієї землі в обробітку. В Івано-Франківській області загальна земельна площа всіх сільськогосподарських підприємств, включно з фермерськими господарствами, має тенденцію до скорочення.

У Львівській області впродовж 1990—2007 рр. в сільськогосподарських підприємствах земельні угіддя зменшилися у 2,4 рази, а в господарствах населення вони збільшилися у 5,5 разів.

За офіційними даними статистики, в Карпатському макроєрґіоні найбільше (1861,4 тис. га) сільськогосподарських угідь знаходиться у власності та підпорядкуванні громадян. Інші землекористувачі, що

представлені сільськогосподарськими підприємствами, мають відносно невеликі обсяги сільськогосподарських угідь, зокрема:

— всі сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські господарства — 559,6 тис. га;

— фермерські господарства — 93,8 тис. га;

— недержавні підприємства — 502,3 тис. га.

Особливо низькі розміри землекористування склалися на сільськогосподарських підприємствах державної форми власності (табл. 1).

Зазначимо, що для досліджуваного макроєрґіону тенденція до зменшення кількості сільськогосподарських підприємств усіх форм власності особливо державної, має стійку негативну тенденцію, оскільки державні інституції, місцеві органи самоврядування практично втратили інтерес до відродження агроформувань державної форми власності. Цим, очевидно, пояснюється відсутність у багатьох районах областей Карпатського макроєрґіону аграрних підприємств, які б лобювали інтереси держави, всього суспільства. Принагідно зазначимо, що державні земельні господарства були знищені, як і колективні в період проведення земельної реформи. В дореформений період держава постійно фінансувала потреби власних сільськогосподарських підприємств, які стосувалися матеріально-технічного забезпечення, виробництва та збуту продукції, проведення капітальних робіт, підготовки кадрів тощо. Слід зазначити, що значна частина таких господарств зуміла належним чином налагодити високоефективне земельне господарство. У нас немає ностальгії за підприємствами державної форми власності, що були сформовані в період командно-адміністративної моделі господарювання. Разом з тим, недооцінювати їх, безпідставно стверджувати про їх неприйнятність і малоефективність за умов ринкової моделі не є виправданим. Йдеться про потребу зміни стилю управління державними сільськогосподарськими підприємствами, який би поєднував елементи автотаризму з ринковою гнучкістю. Більш ніж очевидно, що старий механізм управління такими господарствами не є прийнятним у нинішніх умовах господарювання. В основі їх функціонування доцільно покласти реалізацію аграрної державної політики. Виходячи з цього, агроформування державної форми власності повинні бути побудовані таким чином, щоби стати взірцем належної організації земельного господарства крізь призму успішного розв'язання соціальних, екологічних та інших важливих складових відтворювального процесу. Ми не випадково акцентуємо увагу на пріоритетності вирішення соціального пакета, поліпшення екології, оскільки стан та рівень розвитку

функціонуючих нині агрогосподарств недержавної форми власності не дозволяє це зробити в досліджуваному макрорегіоні.

Руйнація сільськогосподарських підприємств колективної та державної форм власності спричинила не лише до економічного занепаду аграрного сектора, а й значно загострила проблеми безробіття, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, соціальних виплат і допомог тощо. Йдеться про втрачені робочі місця, унеможливлення розв'язання соціальних проблем, значне погіршення екології тощо.

Складність полягає також у тому, що належне соціальне забезпечення сільського жителя, поліпшення екології та підвищення економічної ефективності ведення земельного господарства значною мірою унеможливується низьким рівнем землезабезпеченості (таб. 2).

Нині в досліджуваному макрорегіоні в розрахунку на одного мешканця припадає вдвічі менше сільськогосподарських угідь та ріллі в порівнянні з аналогічним показником по Україні.

Парадокс нинішньої організації земельного господарства в аграрному секторі досліджуваного макрорегіону полягає в тому, що, незважаючи на низьку забезпеченість земельними угіддями в розрахунку на одну людину, значна частина продуктивного земельного фонду нині не використовується для потреб аграрного виробництва. Більше того, площа покинутих і незадіяних земельних ділянок (паїв) швидко зростає, що потребує адекватної науково обгрунтованої оцінки.

Збільшення площ земель, що не використовуються нині в аграрному секторі Карпатського макрорегіону, пов'язане, на нашу думку, з такими причинами: по-перше, помилково обраною ліберальною моделлю земельної реформи, в основу якої був покладений соціалізований принцип реалізації права практично кожного мешканця села на земельну ділянку (пай); по-друге, наданням пріоритетності приватній формі власності на землю; по-третє, практично повна руйнацією колективних і державних сільськогосподарських підприємств, незважаючи на те, що значна частина з них зуміла налагодити належне земельне господарство; по-четверте, поділом цілісних земельних масивів на дрібні земельні паї, в результаті чого власниками (користувачами) стали не лише безпосередні працівники сільськогосподарських підприємств, а й сільська інтелігенція, а також особи, діяльність яких безпосередньо не пов'язана із аграрним сектором економіки; по-п'яте, соціалізованим принципом до поділу земельного фонду призвів до того, що нині зверх 70% власників і користувачів земельних паїв є особи пенсійного віку; по-шосте, в

Таблиця 2. Показники рівня землезабезпеченості населення Карпатського макрорегіону* (станом на 1.01.2007 р.)

Області	Припадало на 1 мешканця, га		Коефіцієнт розораності
	сільськогосподарських угідь	ріллі	
Закарпатська	0,35	0,16	0,45
Івано-Франківська	0,46	0,27	0,59
Львівська	0,41	0,28	0,69
Чернівецька	0,51	0,37	0,72
Карпатський макрорегіон	0,42	0,27	0,63
Україна	0,89	0,70	0,78

* За даними Інституту регіональних досліджень НАН України.

досліджуваному макрорегіоні не одержали належного розвитку недержавні сільськогосподарські підприємства (фермерські господарства, господарські товариства); по-сьоме, паюванню земельних угідь серед нових власників і користувачів повинна була передувати науково-обгрунтована структуризація на предмет цільового використання; по-восьме, нинішні суб'єкти власності на землю, переважаючи більшість яких складають господарства населення, не мають адекватних матеріальних, фінансових, трудових та інших видів ресурсів для організації високоефективного земельного господарства; по-дев'яте, в досліджуваному макрорегіоні не вироблено відповідної аграрної політики, яка би визначала стратегію розвитку аграрного сектора економіки. Саме ці складові відтворення в абсолютній своїй більшості спричинили рецесійні процеси в земельному господарстві Карпатського макрорегіону.

Перелік причин дипресійності зазначеної сфери можна доповнити, конкретизувати, змінити тощо. В даному випадку нами до уваги прийнято найбільш типові, що формують загальний рівень організації процесу відтворення земельних ресурсів і безпосередньо впливають на ефективність функціонування аграрного сектора. Всі вони, безперечно, потребують окремого дослідження й прийняття адекватних заходів. Разом з тим, поставлене завдання нашого дослідження передбачає вивчення можливостей відродження на теренах аграрного сектора Карпатського макрорегіону державних земельних господарств як контрагентів втілення державницької аграрної політики.

Відродження та формування нових державних земельних господарств має бути пов'язане з вирішенням таких завдань: забезпечення соціального захисту населення; поліпшення екології земельних ресурсів і всього довкілля; підвищення економічної ефективності господарювання; втілення нових методів управління сільськогосподарським виробництвом; механізмом фінансування державних земельних господарств, стабілізацією та лобюванням цінової політики держави на сільськогосподарську продукцію; захистом конкурентоспроможності національного товаровиробника; координацією розвитку агрогосподарств із діяльністю державних постачальницьких та збутових інституцій; експор-

том та імпортом продукції аграрної сфери тощо. Саме ці завдання, на нашу думку, мають бути розв'язані в процесі функціонування сільськогосподарських підприємств державної форми власності.

Процесу безпосередньої організації державних господарств у сільському господарстві Карпатського макрорегіону має передувати проведення певних підготовчих заходів. Йдеться про організацію інвентаризації колишнього земельного аграрного фонду на предмет доцільності залучення земель у сільськогосподарський обіг. Така потреба зумовлюється тим, що в період командно-адміністративної моделі господарювання у виробництво була залучена значна частина земельних площ, які за своїми властивостями відносяться до категорії малородючих або кут нахилу яких є значно вищим за три відсотки. Крім цього, значна частина земель стала непридатною для виробництва сільськогосподарської продукції, оскільки рівень їх еродованості значно перевищує встановлені норми. Значну питому вагу в аграрному земельному фонді займають також надмірно засмічені та забруднені землі, регенерація яких в економічному та соціальному плані не є виправданою. Невиправданим є також залучення для потреб сільськогосподарського виробництва надмірно кислих та регулярно підтоплювальних водою площ тощо. Ці та інші причини потребують прийняття рішення на користь вилучення їх з сільськогосподарського обігу для інших господарських потреб або рекреації. Таким чином, організація нових земельних господарств державної форми власності потребує проведення підготовчих робіт з формування оптимальної структури землекористування, яка б враховувала особливості земель Карпатського макрорегіону. Зважаючи на те, що значну частину земельних ресурсів тут представляють гірські та передгірські земельні площі, які важко (та й недоцільно) залучати для потреб аграрного сектора, доцільним є збільшення питомої ваги угідь, які входять до групи інших господарських потреб. Це можна зробити за рахунок вилучення їх з сільськогосподарського обігу. На наше переконання найбільш оптимальною для досліджуваного макрорегіону буде така структура земельних ресурсів:

- землі сільськогосподарського призначення — 20%;
- землі, призначені для інших господарських потреб — 20%;
- землі для потреб рекреації, охорони здоров'я, відпочинку — 60%.

Звичайно, запропоновану нову структуру використання земельного фонду не слід вважати догматичною. В кожному конкретному випадку при її формуванні слід керуватись особливостями рельєфу, природно-кліматичними умовами, вимогами екології та соціального захисту, загальнонаціональними інтересами тощо. Основне завдання при цьому полягає в запровадженні науково обґрунтованих рекомендацій цільового використання кожного виду земельних угідь в межах макрорегіону, кож-

ної конкретної області, району, населеного пункту. Саме це слід покласти в основу формування аграрної політики, яка б об'єктивно змогла бути реалізована по вертикалі знизу доверху. При цьому не слід однозначно негативно сприймати можливе радикальне зменшення земельних угідь, що використовувались і продовжують нині залучатись для потреб аграрної сфери АПК. Це аксіома.

Відтворення земель доцільно будувати з урахуванням їх потенціалу, придатності, значущості, важливості тощо. Земельні ресурси є живим організмом, який потребує адекватності підходу до їх використання, збереження, поліпшення та охорони. Йдеться про гармонізацію та утвердження нових взаємовідносин, що стосуються земельних угідь і гомосу — як органічно пов'язаних компонентів, генерованих Космосом, творцем землі. Людина, як відомо, при цьому виступає найвищою субстанцією складових генезису Всевишнього, покликання якої гармонізувати відтворювальний процес на землі відповідно до законів Космосу. Це лише фрагмент до обґрунтування того, що трансформацію земельних ресурсів, її початковим етапом крізь удосконалення структури земельного фонду слід здійснювати з обов'язковим урахуванням не лише економічних, а й онтологічних складових. Без досягнення між зазначеними складовими визначеного зверху балансу, співвідношення динамічного, постійного поступального руху вперед шляхом поєднання соціальних, екологічних та економічних складових усього відтворювального процесу досягнути неможливо.

Оптимізація структури земельного фонду є надзвичайно важливою та значущою в період трансформації вітчизняних земельних відносин і тому потребує окремого дослідження. Ми ж фрагментарно зупинились на її розв'язанні лише в межах Карпатського макрорегіону як найважливішої, домінуючої передумови реанімації та створення нових державних земельних господарств.

Наступним, не менш важливим кроком на шляху до створення сільськогосподарських підприємств державної форми власності є формування їх земельного фонду, оскільки, як відомо, земельні угіддя в результаті компанії роздержавлення, паювання та приватизації були безкоштовно розподілені серед господарств населення, а також недержавних агроформувань. Зрозуміло, що землю ніхто з них не захоче повернути назад, тим більше безкоштовно. Зазначену проблему можна розв'язати в досліджуваному Карпатському макрорегіоні наступним чином. По-перше, потрібно провести реєстрацію в межах кожного населеного пункту земельних ділянок, які не обробляються більше трьох років; по-друге, проаналізувати демографічний склад нинішніх користувачів і власників земельних ресурсів за показниками віку, статеві структури; по-третє, встановити юридичну приналежність власника до земельної площі, що знаходиться в його підпорядкуванні; по-четверте, встановити факт приватизації земельних ділянок (паїв); по-п'яте, з'ясувати наявність нерозпайованого земельного фон-

ду; по-шосте, виявити можливість безкоштовного повернення частини (або повністю) розпайованих земель у власність держави (територіальної громади); по-сьоме, встановити земельні площі, які потрібно повернути у власність держави (місцевого органу самоврядування) шляхом викупу їх у нових власників; по-восьме, встановити тих суб'єктів власності на землю, які в найближчій оглядовій перспективі не зможуть належним чином організувати використання, збереження, поліпшення та охорону належних їм земельних ділянок (паїв).

Отримана таким чином інформація слугувати-ме джерелом формування земельного фонду в розрізі кожного населеного пункту або декількох у межах району, області тощо.

Структуризація земель, формування земельного фонду державних сільськогосподарських земель обов'язково має бути доповнена заходами підготовки кадрів, створення сучасної матеріально-технічної бази, запровадження новітніх технологій, формування взаємовідносин між державними підприємствами — продуцентами сільськогосподарської продукції та вищестоящими органами влади тощо. Це матеріальний блок, що стосується формування сільськогосподарських підприємств державної форми власності. Крім того, в полі зору як органічна складова усього відтворювального процесу має бути механізм оптимізації розв'язання соціальних та екологічних проблем, як найбільш важливих органічних складових відродження державних земгоспів.

ВИСНОВКИ

Успішна реалізація передумов підвищення ефективності функціонування вітчизняного аграрного сектора економіки в цілому та в Карпатському макрорегіоні зокрема значною мірою залежатиме від реалізації та формування державних земельних господарств. Аграрна та земельна реформа фактично призвела до їх повної руйнації. Нині на теренах АПК досліджуваного макрорегіону збереглося лише близько півтора десятка земельних господарств, що функціонують на засадах державної форми власності. Натомість значного розвитку набули агроформування приватної форми власності на землю, що представлені в абсолютній своїй більшості господарствами населення, які не в змозі налагодити належним чином використання, збереження, поліпшення та охорону земельних ділянок, що їм належать, оскільки не володіють адекватною матеріально-технічною базою, професійними знаннями, фінансово-інвестиційними ресурсами, сучасною технологією тощо. Крім того, можливості їх розвитку обмежуються деструктивністю демографічного складу власників, низьким рівнем товарності, відсутністю професійних знань, що стосуються організації сучасного земельного господарства. Не одержали на теренах досліджуваного макрорегіону значного поширення та розвитку так звані ринково орієнтовані агропідприємства. Причину недостатності знову ж таки слід шукати у відсутності належних професійних знань, менталітеті на-

селення, неврегульованості фінансово-кредитних відносин, несформованості матеріально-технічної бази, невмінні працювати в умовах ринкової моделі ведення земельного господарства.

Невизначеність, несформованість та інші пороки нинішньої незадовільної організації земельного господарства в аграрному секторі Карпатського макрорегіону може бути подолана завдяки відродженню та формуванню нових державних сільськогосподарських підприємств. Їх участь у відтворювальному процесі земельних ресурсів дасть можливість реалізувати аграрну політику держави. Йдеться про належну організацію високотоварного виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення її конкурентоспроможності, подолання монополізму цін, збутову політику, розв'язання соціальних та екологічних завдань на селі. Нині в аграрному секторі економіки Карпатського макрорегіону потрібний новий гравець, який тривалий час, на наше глибоке переконання, безпідставно вважається продуцентом командно-адміністративної моделі господарювання. Державні земельні господарства при створенні належних умов їх функціонування можуть і повинні стати взірцевими агроутвореннями, в основу діяльності яких покладена реалізація загальнодержавних інтересів.

Відродження державних сільськогосподарських підприємств у Карпатському макрорегіоні потребує, в першу чергу, проведення заходів з оптимізації структури земельних угідь на користь суб'єктів, діяльність яких безпосередньо не пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції, а також для потреб забезпечення рекреації, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, розвитку мисливства, рибальства тощо.

Складовою відродження державних агроформувань є також проведення заходів у зв'язку з формуванням земельного фонду, підготовкою кадрів, запровадженням сучасного менеджменту, встановлення якісно нових взаємовідносин між продуцентами сільськогосподарської продукції та органами, що безпосередньо причетні до формування та регулювання державної аграрної політики.

Література:

1. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку/ Переклад з англ.: Інститут сталого розвитку. — К.: Інтелсфера, 2000. — 312 с.
2. Дем'яненко М.Я. Фінансова складова у дослідженнях академіка Лукінова І.І. / Теоретичні надбання академіка І.І. Лукінова та їх значення у розвитку аграрного виробництва України (Лукіновські читання): Зб. виступів 10 жовтня 2008 р. / Відп. за вип. Г.М. Підлісецький. — К.: ННЦІАЕ, 2009. — 140 с.
3. Лісова політика: теорія і пратика / За наук. ред. проф. д.е.н. Синякевича І.М. Авторський колектив: Синякевич І.М., Соловій І.П. Врублевська О.В. і ін.: монографія. — Львів: ЛА "Піраміда", 2008. — 612 с.
4. Лукинов И.И. Эволюция экономических систем. — М.: ЗАО Изд-во "Экономика", 2002. — 567 с. *Стаття надійшла до редакції 11.03.2010 р.*